

Çağlayan YILMAZ*

TÜRKÇEDE İKİ AYRI <i>-lIk</i> EKİ	TWO DIFFERENT SUFFIXES <i>-lIk</i> IN THE TURKIC LANGUAGE
<p>ÖZET</p> <p>Bu çalışmada Türkçede birbirinden farklı iki <i>-lIk</i> ekinin var olduğu kanıtlanmak istenmiştir. Bu eklerden biri isimden sıfat türetirken diğeri sıfattan isim türetmektedir. Çalışmada öncelikle <i>-lIk</i> eki üzerine yapılmış olan değerlendirmeler eleştirilmiş, sıfat türeten ekle isim türeten ekin aynı ek olamayacağına dikkat çekilmiştir. Aradaki biçimsel ve sözdizimsel farklara değinilmiş, bu farkların tek bir ekin iki farklı işlevi olarak yorumlanamayacak denli önemli olduğu vurgulanmıştır. İki farklı ekin var olduğunu kanıtlayabilmek için bir köken araştırması yapılmıştır. Öncelikle ekin, tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki imlası ve anlama olan katkısı tespit edilmiştir. Ancak Türkçede eklerin pek çoğu oluşumlarını karanlık dönemlerde tamamlanmış olduğundan iki ayrı <i>-lIk</i> ekinin varlığını, tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki kullanımlarından tespit etme imkânı yoktur. Çünkü imla ve anlam yönüyle her iki ek birbirine karışmıştır. Bu sebeple iki farklı ekin oluşumunda birbirine bağlı olarak gerçekleşen dilbilgiselleşme, fonolojik çeşitlenme ve ek birleşmesi süreçleri üzerinden yeni bir soruşturma yapılmıştır. Bu soruşturma Türkçenin biçimsel ve sözdizimsel ilkelerinin dikkate alınmasını gerektirmiştir.</p> <p>Anahtar kelimeler: <i>-lIk</i> eki, yapım eki, dilbilgiselleşme, ek birleşmesi.</p>	<p>ABSTRACT</p> <p>In this study, it has been aimed to prove that there are two different <i>-lIk</i> suffixes in Turkic languages. One of these suffixes derives an adjective from a noun, while the other derives a noun from an adjective. In the study, first of all, the evaluations made on the suffix <i>-lIk</i> have been criticized, and it has been pointed out that the suffix that derives an adjective and the suffix that derives a noun can not be the same suffix. The morphological and syntactic differences between them have been mentioned, and it has been emphasized that these differences are too important to be interpreted as two different functions of a single suffix. An etymological study has been conducted to prove that there are two different suffixes. First of all, the semantic contribution and spelling of the suffix in historical and contemporary Turkic written languages have been determined. However, since most of the suffixes in Turkic language were formed in dark periods, it is not possible to determine the existence of two separate <i>-lIk</i> suffixes from their use in historical and contemporary Turkic written languages. Because the spelling and meaning of both suffixes have become so similar that they cannot be distinguished from each other. For this reason, a new investigation has been conducted on the processes of grammaticalization, phonological diversification and suffix combination that occur interdependently in the formation of two different suffixes. This investigation has been required consideration of the morphological and syntactic principles of the Turkic language.</p> <p>Keywords: <i>-lIk</i> suffix, derivational suffix, grammaticalization, suffix combination.</p>

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Artvin/Türkiye. E-posta: cagom49@artvin.edu.tr / Asst. Prof. Dr., Artvin Çoruh University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Artvin/Turkey. E-mail: cagom49@artvin.edu.tr

Giriş

Çağdaş ve tarihî Türk yazı dilleri¹ üzerine yapılmış çalışmalarda anlama odaklanıldığı için -*llk* ekinin farklı kullanımlarında ortaya çıkan farklı biçimsel oluşumlar ve onun sözdizimsel etkileri, genellikle göz ardı edilmiştir. Hemen her değerlendirmede -*llk* ekinin hem isimlere hem sıfatlara eklendiği ifade edilmiş; ancak bu kullanım farklılığı, ekin farklı işlevleri olarak yorumlanmıştır. Ekin isimlerden sıfat, sıfatlardan isim türettiği açıktır; ancak türetilen sıfatın veya ismin gerek tamlamalarda ve birleşik fiil oluşumlarında gerekse bir bileşen olarak cümlede oynadığı farklı rollere dikkat edilmemiştir. Kullanımda ortaya çıkan bu farklar, aynı ekin farklı işlevlerinden çok farklı iki ekin varlığını düşündürmektedir. Çünkü kullanımdan kaynaklı anlamsal farklılıkların bu denli biçimsel ve sözdizimsel sonuçları olamaz.

Birbirinden farklı iki ekin var olduğunu kanıtlamak birbirinden farklı iki oluşumu kanıtlamayı gerektirir. Dolayısıyla bir köken araştırması zorunludur. -*llk* ekinin kökenine ilişkin varsayımlar daha önce yapılmamış değildir (yeri geldikçe bunlardan söz edilecektir). Ancak bunların hiçbirinde birbirinden farklı iki ek ve buna bağlı olarak birbirinden farklı iki oluşum ihtimali dillendirilmemiştir. Dolayısıyla kökene ilişkin yapılan değerlendirmelerde ekin kullanımlarına bağlı olarak ortaya çıkan biçimsel ve sözdizimsel farklılıklara odaklanılmamış, çağdaş ve tarihî Türk dillerindeki imladan hareketle ekin ses değeri üzerinden çıkarımlar yapılmıştır. Her ne kadar kökene ilişkin bir değerlendirmede ekin tarihî metinlerdeki imlasına ilişkin bir araştırma zorunlu olsa da bu, tek başına yeterli değildir. Çünkü bahsi edilen iki ayrı oluşumun Türkçenin karanlık dönemlerinde tamamlanmış olması muhtemeldir. Dolayısıyla, tespit edilen farklı kullanımlar, Türkçenin biçimsel ve sözdizimsel ilkelerine göre iki ayrı oluşum fikrini destekleyecek doğrultuda yorumlanmalıdır.

Tarihî Türk yazı dillerine kıyasla daha fonetik olan çağdaş Türk yazı dillerinde ek, “cvc” (ünsüz-ünlü-ünsüz) biçiminde işaretlenir. Ekin ilk ünsüzü genellikle bir titremlî diş-damak ünsüzüdür. Bazı çağdaş Türk yazı dillerinde bu ek, ünsüzle biten kelimelere eklendiğinde ekin ilk ünsüzünde benzeşme olur. Bu benzeşme ekin fonetik çeşitliliğini artırır ve bu çeşitlilik yazıya yansır. Örneğin Özbekçede ekin -*dıq/-tıq* olarak iki fonetik gösterimi vardır: *orin-dıq* “oturak”, *cibin-dıq* “sineklik”, *qol-tıq* “koltuk”. Uygurcada benzeşme sonucu -*duq* ekiyle türetilen *burun-duq* “yular”, *orun-duq* “oturak” türetimleri vardır. Kazakçada da benzeşme ekin imlasını çeşitlendirmiştir. Ek -*lıq/-lik/-dıq/-dik/-tıq/-tik* biçimindedir: *qala-lıq* “şehirli”, *er-lik qawun-dıq* “kavunluk”, “yiğitlik”, *jüzim-dik* “üzümlük”, *egis-tik* “ekin ekilen yer”. Aynı sebepten imla çeşitliliği Kırgızcada da vardır: *caqşı-lik* “iyilik”, *caman-dık* “yamalık”. Altayca, Hakasça, Tuvacada ve Yakutçada da benzeşme imlaya yansımıştır (Ercilasun, 2007, s. 300, 369, 438, 502, 1021, 1094, 1164, 1243). Tarihî Türk yazı dillerinde ise ekin başındaki ünsüzün imlası daima *l*’dir. Ancak tarihî dönemlerde ekin başındaki ünsüzün yazıda kendisini göstermediği fonetik çeşitliliğinin bulunması mümkündür. Örneğin Kaşgarlı Mahmut, fiil çekimindeki -(*I*)*gllk* yapısına değinirken bu birleşik eki oluşturan eklerden biri olarak -*llk* ekinin Oğuzlar ve Kıpçaklar arasında -*sllk* biçiminde söylendiğini belirtmiştir. Ancak bu söyleyiş sadece birleşik ek içinde sınırlı olmak koşuluyla -(*I*)*gsllk* (ekin son ünlüsü daima dar) biçiminde ortaya çıkmaktadır: *Ol et toğra-ğsıq erdi* “Onun et doğramak hakkı idi” DLT-III-316, *Ol saña oğra-ğsıq erdi* “Onun sana uğramak hakkı

¹ Bu çalışmada “Türkçe” ve “Türk dili” ifadeleri, tarihî ve çağdaş tüm Türk yazı dillerinin genel adı olarak kullanılırken Türkiye’de kullanılan çağdaş, ölçünlü dil için “Çağdaş Türkçe” ifadesi kullanılmıştır. Diğer çağdaş Türk yazı dilleri için “Azerbaycan dili”, “Kazakça”, “Kırgızca”, “Özbekçe”, “Türkmençe”, “Tatarca” vb. tercih edilirken tarihî Türk yazı dilleri için “Karahanlıca”, “Osmanlıca”, “Çağatayca” vb. kullanılmıştır.

idi” DLT-III-316. Ancak hiçbir tarihî metinde Kaşgarlı Mahmut’u destekleyecek bir imlaya rastlanmamıştır.

-*IIk*, dar ünlülü fonetik çeşitleri bulunan bir ektir. Hiçbir dönemde bu ekin geniş ünlülü olduğunu düşündürecek bir imla olmamıştır. Yakutça dışında tüm Türk yazı dillerinde ek, dar ünlülü olarak işaretlenmiştir. Ancak fonetik farklılıklar yazı dillerinde imla farklılıklarına sebep olmuştur. Çağdaş Türk yazı dillerinin çoğunda ekin ünlüsünün imlası damak ve dudak uyumuna göre çeşitlenir. Bunlarda, dar olmak koşuluyla, ekin ön-art karşıtlığına göre ikisi düz ve ikisi yuvarlak, dört farklı imlası vardır. Çağdaş Türkçede, Azerbaycan dilinde, Türkmencede, Kırgızcada, Uygurcada, Altaycada, Tuvacada, Gagavuzcada, Başkurtçada, Karaçay-Malkar dilinde, Kumukçada ve Tatarcada (Kırım) böyledir. Kimi çağdaş Türk yazı dillerinde ise ekin ünlüsünün imlası sadece damak uyumuna bağlı olarak çeşitlenir. Ekin dar-düz olmak koşuluyla biri ön biri art iki farklı imlası vardır. Özbekçede, Kazakçada, Tatarcada (Kazan), Çuvaşçada, Hakasçada, Karakalpakçada, Nogaycada böyledir. Sadece Yakutçada ekin ünlüsü -*laax/leex/loox/lööx* (ilk sesi *l/t/d/n* olabilir) biçiminde geniş ve uzundur (Ercilasun, 2007, s. 185, 250, 300, 369, 438, 502, 552, 1021, 1094, 1164, 1243, 1296). Deny ekin Yakutçadaki kullanımına özellikle değinmiş ve bunu ekin kökenini açıklamak üzere kullanmıştır (Deny, 2012, ss. 301-302, dn. 483, 484). Yakutça dışında, ekin ünlüsünün uzun olduğunu düşündüren bir imla Türk yazı dillerinin hiçbirinde yoktur. Türkçede eskiden var olduğu söylenen birincil uzun ünlüleri (Özek, 2014, ss. 70-76) kısmen koruduğu iddia edilen Türkmence ve Gagavuzcada da -*IIk* ekinin ünlüsü uzun değildir. Zaten dar ünlünün uzun olması beklenemez.

Tarihî yazı dillerine gelince -*IIk* ekinin, genellikle dar ünlülü olduğu anlaşılmaktadır. Ancak imladan yola çıkarak ekin ünlüsündeki fonetik farklılıkları tespit etmek için çoğu zaman özel bir çaba gerekir. Çünkü gerek Arap harfli metinlerde gerekse Uygur harfli metinlerde ekin ünlüsü işaretlenmez. Runik metinlerde de durum farklı değildir. Yazıtlarda ekin ünlüsü genellikle işaretlenmemiştir. Sadece Irk Bitik’de ekin ünlüsü damak ve dudak uyumuna uygun çeşitlilikte işaretlenmiştir: *buğra-lik* “buğra olacak durumda” IB-8, *beg-lik* “bey olma durumu” IB-5, *ıduk-luk* “kısmetlilik, kutluluk” IB-41, *ne-lük* “nasıl” IB-57.

Damak uyumu Türkçenin her döneminde varken dudak uyumunun gelişimi dönemden döneme farklılık gösterir. Ergin, ekteki dudak uyumunun Türk dili tarihindeki kararsızlığına dikkat çekmiştir. Onun tespitine göre Eski Türkçede damak uyumunun yanında dudak uyumundan da söz etmek mümkün iken Anadolu’da Türkçenin başlangıç döneminde bu uyum ortadan kalkmıştır. Bu dönemin sonlarına doğru ekte yuvarlak ünlüler tekrar gözükmeye başlasa da yazı dili birliğinin sağlandığı Osmanlıcanın başlarında bile dudak uyumundan söz edilemez. Ergin’e göre ekteki dudak uyumu, ancak Osmanlıcanın son döneminde gerçekleşmiştir (Ergin, 1983, ss. 156-157).

Ekin sonunda bir damak ünsüzü bulunur. Burada Yakutça ve Çuvaşçayı ayırmak gerekir. Erken dönemde ayrılmış olan bu dillerde, ekin sonunda gırtlak ünsüzü bulunur: *bitik-taax* “bıyıklı”, *patşa-lih* “ülke” (Ercilasun, 2007, s. 1241, 1296). Çağdaş Türk yazı dillerinin çoğunda damak ünsüzü ön ve art olarak iki ayrı işaretle gösterilmediğinden -*IIk* ekinin sonundaki ünsüzün ön damak mı art damak mı olduğu, ekin ünlüsünden anlaşılır. Bu ünsüz kendinden sonra ünlüyle başlayan bir ek almadıkça titreşimsizdir. Çağdaş Türk yazı dilleri, ünsüzleri işaretlerken titreşimli-titreşimsiz karşıtlığını dikkate almaktadır. Bu karşıtlık, çağdaş Türk yazı dillerinde fonolojik değildir. Ancak Eski Türkçede bu karşıtlık fonolojik idi. Çünkü -*IIk* ekini -*II(g)* ekinden ayıran, ekin sonundaki ünsüzde ortaya çıkan titreşimli-titreşimsiz karşıtlığıdır. Meseleye ayrıntılı değinen

Erdal, Eski Türkçe metinlerin çoğunun yazıldığı Uygur alfabesinde ön damak ünsüzünde titreşimli-titreşimsiz ayrımı yapılmadığını; art damak ünsüzünde titreşimli-titreşimsiz ayrımının ise bezen, o da tutarsız bir şekilde, yapıldığını tespit etmiştir. Brahmanist ve Maniheizt metinlerden, titreşimli ve titreşimsiz damak ünsüzlerini ayırt etmenin her zaman mümkün olmadığını belirten Erdal, Karahanlıcada bu eklerin kullanımında bazı noktalarda Eski Türkçeden farklı olan imlaya dikkati çekmiştir. Erdal'a göre Karahanlı dönemi metinleri *-llk* ekini *-ll(g)* ekinden seçmek için kullanılışlı değildir. Bu durumda en değerli veri Runik metinlerden elde edilebilir. Yine de *-llk* ekini *-ll(g)* ekinden ayırt etmek için bağlam daima göz önünde bulundurulmalıdır (Erdal, 1991, s. 121).

Bilinen en eski metinlerden çağdaş Türk yazı dillerine kadar *-llk* ekinin anlamsal farklarıyla örtüşen bir imla farklılığı tespit edilememiştir. Dolayısıyla kullanımda ortaya çıkan anlam farklılıklarını, iki ayrı ek oluşumunun sonucu olarak değerlendirmek için ekin imlasından yararlanılamaz. Eklerin oluşum aşamaları dikkate alındığında, bu durum şaşırtıcı ve ümit kırıcı değildir. Çünkü *-llk* ekinde olduğu gibi Türkçede pek çok ek, oluşumunu yazılı metinlerin olmadığı karanlık dönemde tamamlamıştır. Bu sebeple kökene ve oluşuma ilişkin iddialar, daha çok eklerin işlevleri ile biçimsel özellikleri ve sözdizimsel etkileri arasındaki ilişkiler üzerine kurulmalıdır.

Biçimsel Farklar

Aralarında anlam yakınlığı bulunan biçim birimleri, ait oldukları dilin tarihî sürecindeki ses dönüşümleri sonucu oluşmuş denklik koşullarını sağlamaları durumunda, birbirleriyle ilişkilendirilirler. Türkçede *-llk* ile *-ll(g)* arasındaki anlam yakınlığı ve ses denkliği iki ek arasında ilişki kurmak için yeterlidir. Yer isimlerini niteleyen sıfatlar türettikleri bazı kullanımlarda, iki ek arasında anlam farkı neredeyse ortadan kalkar: *taş-lık dere / taş-lı dere*, *ağaç-lık bahçe / ağaç-lı bahçe*. *-llk* ile *-ll(g)* arasındaki ses farkı ekin sonundaki damak ünsüzünde ortaya çıkar ve bu fark, Türkçe eklerde çoğu zaman fonolojik bir fark olarak belirmemektedir. Bu sebepten iki ekin imlası bazen birbirine karışır. Nevâî'nin manzumelerinde *-llk* bezen *-ll(g)* gibi yazılmıştır: *bolmağ-lığ demî dil-dârsız* “sevgilisiz olmak zamanı” ND-34-10, *öy koparmağ-lığ* “ev inşa etmek” ND-186-2, *vaşl tapmağ-lığ* “kavuşma imkânı bulmak” ND-37-11.

-llk ile *-ll(g)* arasında biçimsel benzerlikler de bulunmaktadır. Bu benzerlikler sonradan ortaya çıkmış değildir. Tarihî metinler üzerinden geriye gidildikçe biçimsel benzerliklerin arttığı gözlemlenir. Örneğin fiillerden geçici isim türeten *-mAk* eki üzerine hem *-llk* hem *-ll(g)* ekleri gelerek sıfat türetilir: *öl-mek-lik nişānidur* “ölüme giden hâlin belirtisidir” ND-119, *çéyne-mek-lik āletidür* “çiğnenecek şeyler için alettir” MR-N214a7; *siziñde adrıl-mağ-lığ isig suw* “sizden uzaklaşan sıcak su” M-90, *umuğ bol-mağ-lığ köñül* “umut olacak gönül” KP-II-285. Bu örneklerde anlam farkından çok, her iki ekin de *-mAk* ekinden sonra kullanıldığına odaklanılmalıdır. Gerek *-mAkllk* gerekse *-mAkll(g)* yapıları farklı anlam ilişkileri kurabilir. Altuğ, Eski Anadolu Türkçesinde *-mAkllk* yapısının fiilden soyut isim türettiğine dikkati çekmiştir (Altuğ, 2014, ss. 173-174): *ulaş-maklık* “vuslat” TS-VI-3947. Aynı yapı *-mAkllk gerek* yapısında gereklilik kipini karşılar: *tüz-mek-lik kirek* “hazırlamak gerek” SD-371. Çağdaş Türk yazı dillerine bakıldığında ise gereklilik kipi daha çok *-mAll(g)* yapısıyla karşılanmaktadır.

Eski Türkçede hem *-llk* hem *-ll(g)* ile kullanılabilen bir diğer ek, fiili geçici olarak isimleştiren *-gU'* dur (ekin ünlüsünün düz çeşitleri yoktur). Mansuroğlu *-gU* ekinin, tarihî Türk yazı dillerinde soyut anlamda *-mAk* eki yerine kullanıldığını belirtir (Mansuroğlu, 1953, s. 342):

çalbar-ğu-da érdi “yalvarmakta idi” OK-50. Mansuroğlu, ekin farklı eklerle kurduğu birleşik eklerden söz ederken *-gU* ekinin *-IIk* ve *-II(g)* ekleriyle birleşerek fiilden soyut anlamlı isim türettiğini ve bu birleşik eklerin *-mAkIIk* ile aynı işlevde kullanıldığını belirtir (Mansuroğlu, 1953, s. 344): *kir-gülüg küç* “giriş yetkisi” U-IV-A-28, Karahanlı dönemi eserlerinde tespit ettiği *-gUllk* ve *-gUll(g)* yapılarını karşılaştıran Hacıeminoğlu ise her iki yapının da “ism-i fail” anlamında sıfat türettiğini söyler: *öl-gü-lüg* “ölen” KB-3616, *tur-ğu-luk* “duran” KB-2078 (Hacıeminoğlu, 1996, ss. 169-170).

Eski Türkçede fiilden isim türeten *-(I)g* eki de *-IIk* veya *-II(g)* ekleriyle birleşik ek oluşturur. Kaşgarlı Mahmut, fiil çekimlerinde kullanılan *-(I)gllk* ve *-(I)gll(g)* yapıları arasında anlam farkı olduğunu vurgulamıştır (Atalay, 1985, c. 3, ss. 315-316): *Ol et toğra-ğ-lık erdi* “Onun et doğramak hakkı idi” DLT-III-315 / *Ol et toğra-ğ-lı ol* “O et doğramayı kurmuştur” DLT-III-315, *Ol saña oğra-ğ-lık erdi* “Onun sana uğramak hakkı idi” DLT-III-316 / *Ol saña oğra-ğ-lı ol* “O sana uğramayı kurmuştur” DLT-III-316. Her ne kadar *-(I)gllk* ile *-(I)gll(g)* yapılarının anlama olan katkıları arasında bir fark olsa da verilen örnekler, *-IIk* ile *-II(g)* arasındaki biçimsel yakınlığı açıkça ortaya koymaktadır.

İsim türeten *-IIk* eki biçimsel yönden sıfat türeten *-IIk* ve *-II(g)* eklerinden biçimsel olarak farklılık gösterir. Türkçede sıfat türeten eklerden sonra kullanılan *-IIk* eki, isim türeten ektir ve bu ek, sıfat türeten *-IIk* ve *-II(g)* eklerinden ayrı tutulmalıdır. Tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi Çağdaş Türkçedeki sıfat türeten eklerden sonra kullanılan *-IIk* eki isim türetir: *deniz-ci-lik*, *devrim-ci-lik*; *arabul-ucu-luk*, *çek-ici-lik*; *çoğ-un-luk*; *Alev-î-lik*; *baş-kan-lık*; *feda-kâr-lık*; *bağım-lı-lık*, *sorum-lu-luk*; *ege-men-lik*, *uz-man-lık*; *bir-inci-lik*; *cins-el-lik*, *ilk-el-lik*; *diygu-sal-lık*, *işlev-sel-lik*, *yok-sul-luk*; *bağım-sız-lık*, *olum-suz-luk*; *çağ-daş-lık*, *vatan-daş-lık*; *aç-ık-lık*, *ez-ik-lik*, *uyan-ık-lık*, *esne-k-lik*, *gevşe-k-lik*; *bak-an-lık*; *ol-ası-lık*; *dol-u-luk*; *dal-gın-lık*, *dur-gun-luk*, *ger-gin-lik*, *üret-ken-lik*; *kız-gın-lık*, *ol-gun-luk*, *sus-kun-luk*; *saç-ma-lık*; *anlaş-maz-lık*, *yaşan-mış-lık*; *benze-r-lik*, *sürdürülebil-ir-lik*, *yürü-r-lük*.

Köken Soruşturması

Bir sözcüğün veya sözcük grubunun anlamsal derinliğini yitirerek sözdizimsel bağımsızlığını kaybetmesi sürecine “dilbilgiselleşme” denir (Karaağaç, 2013, s. 288). Anlamsal zayıflama, biçimsel zayıflamayı da beraberinde getirir. Türkçede ekler, sadece anlam yönüyle değil, biçim yönüyle de köklere bağımlıdır. Bu sebeple “ekleşme”, dilbilgiselleşmenin ileri bir aşamasıdır. Şçerbak, Türkçede sözcüklerin biçimsel oluşumunu iki yolla açıklar: 1- Bir isim önce son çekim edatına, ardından yapım veya çekim ekine dönüşerek kendinden önceki isme eklenir; 2- Bir fiil önce yardımcı fiile, ardından biçimsel bir unsura dönüşür (Şçerbak, 1994, ss. 318-319).

İsme eklendiği dikkate alındığında *-IIk* eki için birinci yol olasıdır. Çünkü diğerinde bir fiil, dilbilgiselleşme sürecinde kip, görünüş veya zaman bildiren bir yardımcı fiile, ardından eke dönüşür. Oysaki *-IIk* ekinin böyle bir işlevi yoktur. Ekin kökeni olduğu iddia edilen ifadenin Türkçenin yapısına uygun olarak önce son çekim edatına, ardından eke dönüşmesi beklenir. Ekin iki parçadan oluştuğunu öne süren ve ilk parçasını *il-* “bağlamak, bağlı olmak” fiiliyle ilişkilendiren Bang’ın görüşü (Keskin, 2020, s. 140) ve yine bu ilk parçanın *ilen > ile > -IA* “ile, birlikte” edatına/ekine bağlayan Deny’nin görüşü (Deny, 2012, s. 302) ekleşmeden önce edatlaşmaya işaret etmesi yönüyle birinci yola uygun açıklamalardır. Elöve’nin *il-* “ilişmek” fiiline *-n* zarf-fiil ekinin eklenmesiyle *ilen* edatının oluştuğu yönündeki açıklaması, *-IIk* ekinin kökenine

ilişkin Bang ile Deny arasındaki farkı önemsiz kılmaktadır (Deny, 2012, s. 302, dn. 484). Kuznetsov ise *-llk* ekini tek parça olarak *ilik* “kemiklerin iç boşluklarını dolduran yağlı madde, bir şeyin özü” sözcüğüyle ilişkilendirir (Kuznetsov, 1995, s. 241). Ekleşme sürecine ilişkin bir diğer açıklama Ganiyev tarafından yapılmıştır. O, *-llk* ekini yine tek parça olarak Tatarcada kullanılan “dolu” anlamındaki *lk* veya *lkma* sözcüklerine bağlar (Keskin, 2020, s. 141). Aynı görüşü kanıtlamak üzere Azerbaycan dilindeki “dopdolu” anlamında *lk ba lk* ifadesini örnek olarak veren Cəlilov, *lk* sözcüğünün Ermenicede ve Kafkasya’da bazı izole dillerde (Tarabasan, Udin dilleri) benzer anlamlarda kullanıldığını tespit etmiştir (Cəlilov, 1988, s. 104). Elde ettiği verilerden yola çıkan Cəlilov, çokluk anlamındaki *l* biçim biriminin bir dil etkileşim bölgesinin sınırlarını belirlemek üzere (“izoglos” olarak) kullanılabileceğini belirterek iddiasını çok uç bir notaya taşımıştır. Bir Türk dili olan Kaşkaycada bazı yer isimlerindeki *-la* ekini, bir Ön Asya dili olan Xurritçedeki üçüncü şahıs zamirinin çokluğu *lla* ifadesini, bir ölü dil olan Urartucada çokluk anlamında *-li* ekini, Mergel dilindeki çokluk anlamında *-la* ön ekini iddiasına kanıt olarak sunar (Cəlilov, 1988, s. 194). Dil etkileşiminin bulunduğu bölgelerde farklı diller arasında sözcük alışverişi gibi dilbilgisel biçim birimi alışverişi de mümkündür. Türk yazı dillerinde başta Arapça ve Farsça olmak üzere pek çok dilden alınmış ek ve edatlar kullanılmaktadır. Ancak Cəlilov’un iddiası bunun çok ötesindedir. Ona göre bölgede çok uzun bir zaman diliminde kullanılması sonucu, çokluk anlamlı *l* biçim biriminin biçimsel çeşitleri zamanla farklı biçim birimleri hâline gelmiştir. Böyle bir gelişim mümkündür. Ancak gelişim her dilin ses, biçim ve söz dizimi özelliklerine göre gelişir. Ayrıca bu gelişimi de elverdiğince yazılı metinlerde tespit etmek gerekir. Aralarında binlerce yıl bulunan, gerek kökeni gerekse ses, biçim ve söz dizimi özellikleri birbirinden tamamen farklı dillerde göreceli ses ve anlam benzerliği bulunan dilbilgisel biçim birimleri arasında köken ilişkisi kurulamaz.

Türkçede çokluk anlamı, *l* sesi ile başlayan pek çok ek arasında köken ilişkisi kurulmasına sebep olmuştur. Serebrennikov isimden fiil türeten *-la* ekinin geçmişte tekrarlanan hareketler için kullanıldığını tespit etmiş, anlamından dolayı eki köken yönüyle *-ll(g)* ve *-llk* ekiyle ilişkilendirmiştir. Ona göre Türkçede sonraları çokluk eki olarak yerleşen *-la*r ekinin ilk parçası da diğerleriyle aynı ekten gelmektedir (Cəlilov, 1988, s. 193). Bu görüşü destekleyen Cəlilov, işi daha da ileri götürerek Türk dillerindeki *el*, *kol* isimlerindeki; *bul*, *şol*, *ol* zamirlerindeki ve *ile* edatındaki *l* seslerini aynı ekin, kullanımdan kaynaklı kalıplaşmaları olarak değerlendirmiştir. Hatta edilgen anlamda fiil türeten *-l* ekini de bu köken birliğine dâhil etmiştir. Cəlilov’a göre Proto Türkçede *-l* eki topluluk anlamındadır. Sonraki dönemlerde farklı eklerle birleşerek fiillerle ve isimlerle kullanılsa da ek, topluluk anlamını korumuştur (Cəlilov, 1988, ss. 193-194).

Ekleşmeyle ilgili öne sürülenler, görüldüğü gibi, ses ve anlam odaklıdır. Bunları destekleyecek herhangi bir filolojik veri yoktur. Zaten böyle göreceli benzerlikler üzerinden öne sürülen iddialar çürütülemez. Biraz gayretle Türk yazı dillerinde bu görüşlerin tamamını doğrulayacak anlamsal benzerlikler tespit edilebilir. Herhangi bir ekle ilişkilendirilen ifadenin, sadece anlamına değil, biçimsel özelliğine ve sözdizimsel konumuna da dikkat edilmelidir. Bu bakımdan *-llk* ekini *il-* fiiline veya *ilen* edatına bağlayan görüş daha kabul edilebilir gözükmektedir. Fiile eklenmediği sürece, bir ifadenin ekleşmeden önce “edatlaşma”sı gerekir. Türkçede biçimsel olarak sadece son çekim edatları bulunduğundan, sözdizimsel birliklerde sonra gelen ifadeler edatlaşabilir. Kendisine bir ismin bağlanabileceği *il-* fiili bu yönüyle sözdizimsel birlikte sonra gelen ifadedir. Fiilin zarf-fiil ekiyle kalıplaşarak *ilen* biçiminde edatlaşması mümkündür. Çağdaş Türkçede böyle edatlar vardır. Örneğin *göre* edatı ismin bağlandığı gör-

fiiline zarf-fiil ekinin eklenmesiyle oluşmuştur (*bana göre < ben-e gör-e*). Bir isim tamlamasının tamlananı da sözdiziminde sonraki ifade olarak edatlaşabilir. Çağdaş Türkçede *gibi* edatı buna örnek olarak verilebilir (*benim gibi < ben-im kip-i*). Bu bakımdan *ilik*, isim tamlamasının tamlananı olarak edatlaşmaya uygun bir ifadedir. Öte yandan *lık* ifadesinin edatlaşması zordur. Çünkü Azerbaycan dilinde *lık dur-* (tamamen durmak) örneğinde olduğu gibi *lık*, daha çok zarf olarak kullanılır. Sözdiziminde fiilden önce konumlandıklarından, zarflar edatlaşmaya uygun ifadeler değildirler.

Türkçede her ek için ayrı bir ekleşme süreci söz konusu değildir. Ekleşme sonunda ortaya çıkan ek, daha sonra farklı eklere kaynaklık eder. Kullanıma bağlı olarak ortaya çıkan fonetik farklar, zamanla farklı işlevlerle örtüşerek farklı eklere dönüşür (Cəlilov, 1988, s. 89). Buna “fonolojik ayrışma” denebilir. Fonolojik ayrışma, ekleşmeden sonraki aşamadır. Dolayısıyla fonolojik ayrışmayla oluştuğu öne sürülen ekler arasında sadece anlam yönüyle değil, biçimsel ve sözdizimsel yönden de benzerlik bulunmalıdır. Çünkü dilbilgiselleşme sürecinde bir ifade sözdizimsel konumuna bağlı olarak önce edatlaşmış, ardından biçimsel koşullara bağlı olarak ekleşmiştir. Fonolojik ayrışmayla oluştuğu varsayılan ekler, bu sürecin izlerini taşımaktadır.

Deny'nin, *-IIk* ekinin kökenine ilişkin değerlendirmesi, ekleşmenin devamı olarak fonolojik ayrışmayla ilgilidir. Eklendiği ifadeyi durum zarfı olarak fiile bağlayan *ilen* edatı ekleşirken zamanla ekin geniş ve dar ünlülü çeşitleri farklı işlevlerle kullanılarak ayrı eklere dönüşmüştür. Deny'ye göre fonolojik ayrışmadan önce ekin ünlüsü geniş ve uzundu. Yakutçada *-laax/-leex/-loox/-lööx* biçimlerinde bu ekin ünlüsü korunmaktadır. Deny'ye göre zamanla ayrılmış da olsalar her iki ekin bazen aynı işlevde kullanılması, köken birliğinin izleri olarak düşünülmelidir. Çağdaş Türkçede *mana-lı bak-* yerine *mana-yla bak-*, *sürat-li git-* yerine *sürat-le git-*; Azerbaycan dilinde *iki əl-li tut-* yerine *iki əl-lə tut-* denebilir. Deny ayrıca *-sIz* ekinin *-II(g)* ekiyle olduğu gibi *-IA* ekiyle (veya *ile* edatıyla) de karşıtlık kurmasını, *-II(g)* ve *-IA* arasındaki köken birliğinin belirtisi olarak yorumlamıştır (Deny, 2012, s. 310). Türkçenin karanlık dönemlerinde eklerin ünlülerinde geniş-dar karşıtlığının fonolojik olmadığı bir dönemin yaşandığı kabul edilirse, bu görüşe karşı çıkmak için bir sebep yoktur. Türkçenin biçimsel özellikleri *-II(g)* ve *-IA* arasında köken birliğine izin verir. Ancak Deny'nin iddiasında dilbilgiselleşme sürecinin işleyişine aykırı gözükten bir durum bulunmaktadır: Biçimsel çeşitlenmenin gerçekleşebilmesi için önce ekleşmenin tamamlanması gerekir. Türkçede *ile* edatının ekleşme süreci tamamlanmamıştır. Bu biçim birimi çağdaş Türk yazı dillerinde bazen ses uyumlarına uyarak ekleşirken bazen ayrı bir sözcük gibi kullanılmaktadır.

-IIk ekinin oluşumuna ilişkin öne sürülen iddialar, ekleşme ve onun devamında fonolojik ayrışma ile ilgili olduğu kadar “ek birleşmesi” denen bir süreçle de ilgilidir. Türkçede birleşik ekler üzerine kapsamlı çalışmasında Keskin, birleşik eki oluşturan eklerin ses ve işlev bakımından değişikliğe uğradığını, bunların birleştikten sonra iki farklı ek olma özelliğini kaybettiğini ve her sözcüğe birleşik hâlleriyle eklendiğini belirtir (Keskin, 2020, ss. 51-52). Aynı yaklaşım, Karadoğan'ın ek birleşmelerinin sebeplerini ele aldığı yazısında da vardır (Karadoğan, 2004, s. 542). Ancak bunların her ikisinde de birleşen parçaların tamamının ekleşme sürecini tamamlamış olması zorunlu değildir. Keskin, açıklamasının devamında böyle bir zorunluluğun olmadığını, yani ekleşme süreci tamamlanmış kök hâlindeki bir sözcüğün bir başka ekle birleşip birleşik bir ek ortaya çıkarabileceğini söyleyerek fikrine açıklık getirir (Keskin, 2020, s. 52). Öte yandan ek birleşmesini, ekleşmeden sonraki süreç olarak ele Buran'ın yaklaşımını, öncekilerden ayırmak gerekir (Buran, 1999, s. 213).

-*lik* eki ile ilgili cevaplanması gereken soru şudur: İster kök hâlinde olsun ister bir köke eklenmiş ekle birlikte olsun, bu ek bir sözcüğün bütün hâlinde ekleşmesiyle mi oluşmuştur yoksa iki ekin birleşmesiyle mi oluşmuştur? Kullanımda ortaya çıkan biçimsel ve sözdizimsel farklılıklar, iki ayrı ek oluşumu olarak değerlendirilirse ek birleşimi, bu iddiayı kanıtlamak için daha kullanışlı olur. Aksi iddia, kullanımda ortaya çıkan biçimsel ve sözdizimsel farklılıkların, farklı ek oluşumlarıyla izah edilmesini olanaksız kılar. Yani bütün hâlinde bir ekleşmeden söz edildiğinde biçimsel ve sözdizimsel farklılıkları açıklamak için kullanımlarda ortaya çıkan anlam farklarından başka bir sebep öne sürülemez. Sadece anlamı dikkate alarak yapılan değerlendirmelerinin, ekin kökenine ilişkin belirsizliği gidermeye bir katkı sağlamadığı, ekleşme sürecine ilişkin daha önce değinilen iddialarda açıkça görülmüştü.

Cəfərov Türkçede birbirine çok yakın olan ve bir kısmı geniş, bir kısmı dar ünlülerden oluşan eklerin çoğunun eskiden aynı ekin fonetik çeşitleri olduğunu, sonradan Türk dillerinin ayrışmasına bağlı olarak ekin geniş ünlülü ve dar ünlülü biçimleri ayrışıp farklı eklerin ortaya çıktığını belirtir. Cəfərov -*lik* ekinin, -*lik* ekinden fonolojik ayrışmayla ortaya çıktığını öne sürmüştür. Bu ek *iş-le-k* “iş için uygun yer veya yapı”, *gış-la-q* “kışı geçirmek için uygun yer veya yapı” örneklerinde olduğu gibi Türk dillerinde isimden fiil türeten -*la* ekiyle fiilden isim türeten -*k* ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Tarihsel süreçte ekin ünlüsü kararlı olmamış; -*la-q/-lə-k* birleşiminde ünlü *a/ə* olabildiği gibi *o/ö/e* hatta *i/i/u/ü* olmuştur. -*la-q/-lə-k* şekli -*luq/-luq* şekline; -*lök/-le-k* şekli ise -*lük/-lik* şekline dönüşmüştür. Bunlardan ayrı olarak -*la-q/-lə-k* varlığını korumuştur. Böylece Azerbaycan dilinde -*laq/-lək* ve -*luq/-lik/-luq/-lük* olmak üzere birbirinden ayrı iki ek ortaya çıkmıştır (Cəfərov, 1968, ss. 21-22). Cəfərov’un iddiası başlangıç itibarıyla Türkçenin biçimsel kuruluşuna uygundur. Çünkü -*lik* eki gibi -*lik* eki de isimlere eklenir.

İki Ayrı Oluşum

Ekleşme sürecinin ardından fonolojik ayrışma ve ek birleşmesi süreçlerinin sonunda oluştuğu anlaşılan -*lik* eklerinin (biri isimden sıfat türeten, diğeri sıfattan isim türeten) iki ekten oluştuğu anlaşılmaktadır. Her iki ekin ilk parçası isimden fiil türeten -*la* ekidir. Gerçi, Clauson Eski Türkçede kullanımı çok az olan, isimden sıfat türeten bir -*la* ekinden (*körk-le-* < *körk* “güzellik”, *körkle* “güzel”) söz etmektedir (Clauson, 2017, s. 134). Ancak daha Eski Türkçe döneminde işlevliğini yitirmiş bu ekin yaygın bir kullanımı olan -*lik* ekinin ilk parçası olması söz konusu olamaz.

İsim soylu sözcüklerden fiil türeten -*la* eki Türkçenin her döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Ekin bu yönüne vurgu yapan Hacıeminoğlu ekin anlama olan katkısının, tamamen eklendiği sözcüğün anlamına bağlı olduğunu; bu sebeple alet isimleriyle farklı, renk isimleriyle farklı, zaman isimleriyle farklı fiiller türettiğini belirtir (Hacıeminoğlu, 1991, s. 216). Clauson ekin öncelikli işlevinin geçişli fiiller türetmek olduğunu söylese de (Clauson, 2017, s. 134) -*la* ekiyle türetilmiş geçişsiz fiillerle gerek tarihî gerekse çağdaş Türk yazı dillerinin tümünde karşılaşmak mümkündür. Çağdaş Türkçede -*la* ile türetilen fiillere ilişkin yaptığı değerlendirmesinde Gencan, bu eki alan isimlerin ve sıfatların genellikle geçişli fiile, yansımaların ise geçişsiz fiile dönüştüklerini belirtir (Gencan, 1971, s. 254). Ancak Çağdaş Türkçedeki türetimlere dikkat edildiğinde, Gencan’ın değerlendirmesine tam olarak katılmak mümkün değildir. Çağdaş Türkçede -*la* ile isimlerden türetilen fiiller Gencan’ın da belirttiği gibi genellikle geçişliyken (*imza-la-*, *işaret-le-*, *tuz-la-*, *yorum-la-*, *diş-le-*, *taş-la-*, *zımpara-la-*, *badana-la-*, *adım-la-*, *arşın-la-*, *bağ-la-*, *düğüm-le-*, *paket-le-*, *dosya-la-*, *düzen-le-*, *bomba-la-*, *kurşun-la-*, *balta-la-*, *tekme-le-*

, *yayım-la-*, *arzu-la-* türetimlerinde olduğu gibi) sıfattan türetilen fiiller, Gencan'ın tespiti aksine, genellikle geçişsizdir (*zayıf-la-*, *şişman-la-*, *topal-la-*, *ucuz-la-*, *serin-le-* türetimlerinde olduğu gibi). Gerçi bunların istisnaları az değildir. Çağdaş Türkçede *-IA* ile isimlerden geçişsiz fiiller türetilirken (*gece-le-*, *sabah-la-*, *kış-la-*, *yavru-la-*, *kuzu-la-* türetimlerinde olduğu gibi), sıfatlardan geçişli fiiller türetilmiştir (*açık-la-*, *ağır-la-*, *yedek-le-*, *ara-la-*, *orta-la-* türetimlerinde olduğu gibi). Ancak tüm bu istisnalara rağmen *-IA* ile isimlerden yapılan fiil türetimleriyle sıfatlardan yapılan fiil türetimleri arasında geçişli-geçişsiz ayrımı yapılabilir. Yansımalarından türetilen fiiller ise her zaman geçişsizdir (*gür-le-*, *hor-la-*, *gıdık-la-*, *pat-la-*, *vızıl-da-*, *gürül-de-* türetimlerinde olduğu gibi).

-IA ekinin eklendiği sözcüğün türü ile söz konusu sözcükten türetilen fiilin geçişliliği veya geçişsizliği arasında ilişki kurmak önemlidir. Çünkü ilk parçasının *-IA* eki olduğu anlaşılan iki ayrı *-IIk* ekini birbirinden ayırmada da *-IIk* ekinin eklendiği sözcüğün türü belirleyicidir. İlk parça *-IA* eki olduğuna göre her iki *-IIk* ekini birbirinden ayıran ikinci parça olmak zorundadır.

Türkçede damak ünsüzünden oluşan farklı ekler bulunmaktadır. Bu eklerin öncesinde geniş veya dar ünlü bulunabildiği gibi ünlü bulunmayabilir. Genellikle fiillerden isim soylu sözcükler türeten bu ekler Türkçenin her döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte isim soylu sözcüklerden isim soylu sözcükler türeten (*orta-k*, *top-uk*, *kab-uk* gibi) bir *-k* eki de Çağdaş Türkçede kullanılmıştır. *-mAk*, *-TIk*, *-(y)AcAk*, *-çAk*, *-(y)IcAk*, *-(y)IncAk* gibi fiili geçici olarak isimleştiren eklerin içinde de kalıplaşmış olarak bulunan bu ekin (Korkmaz, 1995, ss. 8-109) Türkçede kullanımı yaygın değildir. Ayrıca Türkçede yüklem çekiminde şahıs eki olarak kullanılan bir *-k* eki de bulunmaktadır.

-IIk eklerinin ilk parçası fiil türeten *-IA* eki olduğundan ikinci parçası fiilden isim soylu sözcükler türeten bir ek olmak zorundadır. Türkçede damak ünsüzünden (ünlülü veya ünlüsüz) oluşan ve fiillere eklenen farklı eklerin varlığı kabul edilmekle birlikte kaç farklı ekin olduğu ve bunları birbirinden ayırmak üzere hangi ölçütlerin kullanılması gerektiği hususunda farklı görüşler bulunmaktadır.

Clauson fiillerden isim soylu sözcükler türeten üç farklı damak ünsüzlü ekin var olduğu iddiasındadır (Clauson, 1967, ss. 21-22):

1. *-ğ/-g/-ığ/-ig/-oğ/-ög/-uğ/-üğ*: Ekin ünsüzü ön ve art olabilen titreşimli damak ünsüzüdür. Damak ünsüzü ünlüyle biten fiillere doğrudan ünsüzle biten fiillere arada ünlüyle gelir. Clauson, yaygın olarak kullanılan bu ekin durum fiillerine eklenebildiği gibi geçişli ve geçişsiz hareket fiillerine eklenerek onlardan genellikle isim, bazen hareket veya hâl bildiren sıfat türettiğini belirtmiştir (*iste-g* “istek”, *ağrı-ğ* “ağrı”, *öl-üğ* “ölü”, *aldur-uğ* “oturak”).

2. *-k/-ak/-ek*: Ekin ünsüzü ön ve art olabilen titreşimsiz damak ünsüzüdür. Damak ünsüzü ünlüyle biten fiillere doğrudan ünsüzle biten fiillere arada ünlüyle gelir. Birinci maddedeki ek kadar yaygın değildir. Clauson'a göre bu ek, daha çok ünlü ile biten fiillerden sıfat türetir (*aksa-k* “aksak, aksayan”, *egsü-k* “eksik, eksilmiş”, *amra-k* “sevimli, sevgili”, *tire-k* “destek, direk”, *yağu-k* “komşu”, *biç-ak* “bıçak”, *boğn-an* < *boğun-ak* “boğan, buğucu”, *térnek* < *térin-ek* “derlenmiş, dernek, toplantı”, *kes-ek* “kesilmiş, parça”). Clauson, bu ekin tarihî dönemlerde birinci maddedeki ekten pek kolay seçilemeyeceğini belirtmiştir. Çünkü Uygur ve Arap yazısında ön damak ünsüzünde titreşimli-titreşimsiz karşıtlığı seçilmez.

3. *-ok/-ök/-uk/-ük*: Ekin ünsüzü ön ve art olabilen titreşimsiz damak ünsüzüdür, ünlüsü her zaman yuvarlaktır. Clauson, yaygın olarak kullanılan bu ekin hem durum fiillerine hem de geçişli ve geçişsiz hareket fiillerine eklenerek onlardan çoğunlukla sıfat, bazen hâl bildiren isim türettiğini belirtmiştir (*ağr-uk* < *ağır-ı-uk* “ağır olan”, *old-uk* < *oldı-uk* “düzgün”, *ar-uk* “yorgun”, *az-uk* “yolunu kaybeden”, *üz-ük* “yırtık, kırık”, *bıç-uk* “biçilmiş, kesilmiş”, *basr-uk* < *basur-ul-uk* “basılmış”, *tegl-ük* < *teg-ül-ük* “kör edilmiş”, *kemd-ük* < *kemdi-ük* “eti sıyrılmış, sadece kemiği kalmış”, *yast-uk* < *yas-ta-uk* < *yas-la-uk* “yastık”, *id-uk* “gönderilmiş, adanmış”, *eğr-ük* < *eğir-ük* “eğilmiş, bükülmüş, eğilmiş iplik”).

Görüldüğü gibi Clauson ekleri birbirinden ayırırken sadece eklerin ünlüsündeki karşıtlıkları değil, ünlüden sonra gelen damak ünsüzündeki titreşimli-titreşimsiz karşıtlığını da kullanmıştır. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi Türkçenin tarihî metinlerinde bu karşıtlığı tespit etmek çoğu zaman mümkün değildir. Bu sebeple ekleri birbirinden ayırmak için ünsüzden değil, ünsüzden önce gelen ünlüye odaklanılmıştır. Türkçe eklerin ünlülerinde geniş-dar karşıtlığının fonolojik olması sebebiyle fiilden isim türeten damak ünsüzünden önceki ünlünün geniş mi dar mı olduğuna dikkat etmek daha açık sonuçlar alınmasını sağlayabilir. Örneğin Dimitriyev, Başkurtçada *-lıq/-lik/-luq/-lük* çeşitleri olan ekin yanında *-loq/-lök/-lek* çeşitleri olan eke, benzer şekilde *-ıq/-ik/-uq/-ük* çeşitleri olan ekin yanında *-oq/-aq/-ək/-ek* çeşitleri olan eke dikkati çeker. Ona göre Başkurtçada geniş ünlülü damak ünsüzünden oluşan ek, isim; dar ünlülü damak ünsüzünden oluşan ek, sıfat türetmektedir (Dmitriyev, 1948, ss. 69-70). Aynı tespiti Cəfərov, Azerbaycan dili için yapmıştır. *-ıq/-ik/-uq/-ük* gibi dar ünlülü çeşitleri olan ek, sıfat; *-aq/-ək* gibi geniş ünlülü çeşitleri olan ek ise isim türetir: *qır-ıq / qır-aq, kes-ik / kes-ek, yum-uq / yum-aq, çök-ük / çök-ek* (Cəfərov, 1968, s. 22).

Ünlü odaklı ayırım Çağdaş Türkçedeki kullanımlar için de yapılmıştır. Deny fiillerden isim soylu sözcükler üreten bu ekleri damak ünsüzüne göre değil, ünsüzden önce gelen ünlünün geniş ve dar olmasına göre birbirinden ayırırken bu ayırımın anlamsal sonuçlarını da irdelemiştir (Deny, 2012, ss. 493-501):

1. *-ak/-ek*: Deny’ye göre anlama olan katkısı öngörülememekle birlikte bu ekin art ünlülü çeşitleri genellikle yer isimleri türetir: *dur-ak, otur-ak, yat-ak, bat-ak, kavş-ak* < *kavuş-ak, sap-ak, kur-ak* < *kuru-ak, kon-ak, yağn-ak* < *yağın-ak*. Deny’nin verdiği örneklerde yer ismi türetmediği kullanımlarda “bir işi gerçekleştiren kimse veya alet” anlamında isimler türeten bu ekin (*at-ak, dön-ek, ürk-ek, ölç-ek, bıç-ak* gibi) “yapılan, iten, etkilenen” anlamında isim türettiği de olur (*bin-ek, saç-ak, sanc-ak* < *sanç-ak, yum-ak* gibi). Deny’nin açıklamalarına ve örneklerine dikkat edildiğinde *-la* ekiyle türetilmiş fiillerden yer isimleri türeten damak ünsüzlü eki de buraya almak gerekir: *su-la-k, kış-la-k, yay-la-k, ot-la-k, kum-la-k*.

2. *-ik/-ik/-uk/-ük*: Deny, Türkçede çok sayıda türetim yapılan bu ekin artık canlı olmadığını belirtir. Bu ekle türetilmiş sıfatların daha çok kişilerin veya eşyanın dış görünüşlerini ifade ettiğine dikkati çeken Deny, ekin eski şeklini, Divânü Lûgâti’t-Türk’ten *-(I)g/-(I)ğ* biçiminde titreşimli bir gırtlak ünsüzüyle tespit etmiştir: *anıñ yük kötr-üg-i kör* “onun yük götürmesini gör” DLT-II-166, *anıñ et toğra-ğ-ı kör* “onun et doğramasını gör” DLT-III-317.

Korkmaz, fiilden isim türeten damak ünsüzlü eklere temas ederken geniş ünlülü ekle dar ünlülü eki birinden ayırmak için bazı ölçütler önerir (Korkmaz, 2003, ss. 85-86). Korkmaz’a göre geniş ünlülü ek *-gAk* > *-Ak* olarak, dar ünlülü ek *-yUk* (sadece yuvarlak-dar ünlülü) > *-Ik* olarak bir gelişme göstermiştir. Her iki ekin birbirine kolaylıkla karışabildiğini belirten Korkmaz, bunları

birbirinden ayırmak için kökene ve işleve odaklanmak gerektiğini belirtir. Ona göre *-Ik* eki Çağdaş Türkçede fiillerden “tamamlanmış bir işin ürünü” anlamında adlar (*ar-k < ar-ik, art-ik, böl-ük, buç-uk, dol-uk* “tulum, tuluk”, *emz-ik, il-ik, kat-ik, kert-ik, kon-uk, oy-uk, piş-ik, sar-ık, sök-ük, sıyr-ik, ay-ik*); insana özgü “olumsuz” nitelikleri karşılayan sıfatlar (*alça-k, al-ık, apış-ık, buna-k, çev-ik, kaç-ık, kop-uk, savr-uk, sırnaş-ık, sürt-ük, şımar-ık, uyuş-uk, üşüt-ük, yılış-ık*); yansımalarından türetilmiş fiillerden ise “tamamlanmış bir işin ürünü” anlamında adlar türetir (*aksır-ık, tükür-ük, öksür-ük, hiçkır-ık, üfür-ük*). Korkmaz’ı doğrulayan bazı türetimler Ş. Sami’nin Kamûs-ı Türkî’inde yer alır. Dar ünlülü ek, *-yIk* biçimiyle fiillerden sıfatlar ve isimler türetir: *ağla-yık* “daima ağlayan”, *çağla-yık* “çağlayarak akan su”, *cırla-yık* “bir av kuşu” sözcüklerindeki *-yIk* eki *-Ik* ekidir (Korkmaz, 2003, s. 87).

Damak ünsüzünden önce gelen ünlü sesin genişlik derecesini dikkate alan bu yaklaşımlar, ünlüyle biten fiillerden doğrudan damak ünsüzüyle yapılan türetimleri çözümlenmekte sorun çıkarmaktadır. Her ne kadar bu yaklaşımlarda anlam dikkate alınsa da sadece damak ünlüsüyle yapılan türetimlerin hangi ekle yapıldığı hususunda anlaşmazlık çıkmaktadır. Örneğin Banguoğlu tarafından *-Ik* ekiyle türetildiğini öne sürdüğü bazı araç-gereç ve organ isimleri (Banguoğlu, 2007, s. 249) üzerinde duran Korkmaz’a göre Banguoğlu *aşık, ilik, kayık, yayık* türetmelerinde isabetli karar vermişken *çomak, damak, direk, kazık, kulak, kursak* türetmelerinde yanılmıştır. Çünkü bunlar işlev bakımından *-Ik* ekinin işlevine uymadığı gibi Eski Türkçe döneminde bu sözcükler *çomurgak, tamgak, tiregük, kazguk, kulgak, kurugsak* biçimindedirler (Korkmaz, 2003, s. 86). Deny ise böyle kullanımlara temkinli yaklaşmakta, çok daha farklı bir iddiada bulunmaktadır. Ona göre damak ünsüzüyle türetildiği zannedilen sıfat veya isim, damak ünsüzünün kaldırılmasıyla ortaya çıkan fiilden daha eski olabilir. Yani fiil, damak ünsüzünün düşmesiyle türemiş olabilir: *ada(k), ora(k), kuşa(k), ula(k), toza(k), tara(k), aksa(k), tırna(k), yasa(k), dala(k), kapa(k), kıvrı(k), yara(k), bula(k), yala(k), yama(k), yıra(k), ene(k), iste(k), titre(k), daya(k)* (Deny, 2012, ss. 499-500).

Görüldüğü gibi fiillerden damak ünsüzü ile yapılan türetimlerin hangi ekle gerçekleştiği hususundaki kafa karışıklığı, bu türetimleri gerçekleştiren eklerin ünsüzündeki veya varsa ünlüsündeki fonetik karşıtlıkların, eklerin anlama yaptıkları katkıyla ilişkilendirilerek giderilmesi gayreti sonuç vermemiştir. Türkçe eklerde geniş-dar karşıtlığının temel bir fonolojik sınıflandırma gerekçesi olduğu açıktır. Geniş-dar karşıtlığı kadar olmasa da titreşimli-titreşimsiz karşıtlığı da kimi zaman fonolojik olabilmektedir. Ancak söz konusu fonolojik karşıtlıkların, her kullanımda öngörülen anlam değişimini gerçekleştirmesi beklenemez. Farklı Türk yazı dillerindeki kullanımlar arasındaki anlam farkı dikkat çekicidir. Örneğin Çağdaş Türkçede “mesken” anlamında türetilen *kon-ak*, Azerbaycan dilinde “misafir” anlamındadır. Hatta aynı yazı dilinde bağlama göre bile anlam değişebilir. Çağdaş Türkçede *kaç-ak* türetimi *Yurtdışında kaçak yaşıyor* cümlesinde “kaçmış, kaçan” anlamında “iş yapan” iken *Sınırdan kaçak mal yakalandı* cümlesinde “kaçırılmış, kaçırılan” anlamında “işten etkilenen”dir.

Kullanıma bağlı olarak eklerin fonetik çeşitleri de anlamı da değişir. Bu değişimler bazı eklerin birbirine karışmasına da sebep olabilir. Tarihî süreçte *-Ak* ile *-Ik* türetimlerinin de birbirine karışmış olması kaçınılmazdır. Bu karışıklık anlam yönüyle olduğu gibi fonetik de olabilir. Yani *-Ak* ile yapılması gereken bir türetim *-Ik* ile yapılmış olabilir. Tersine de olabilir. Dolayısıyla ne anlam ne de fonetik özellik bu iki eki birbirinden ayırmak üzere kullanılabilir. İki eki birbirinden ayıran ölçüt, daha önce de belirtildiği gibi, eklendiği sözcükte gerçekleştirdiği biçimsel ve

sözdizimsel değişimlerdir. Çünkü sözcüğün biçimsel oluşumunu ve sözdizimsel konumunu belirleyen ilkeler, onun sesletimine ve anlamına göre değişime karşı daha dirençlidir.

Fiillere eklendiğinden her iki ekin eklendiği fiillere ve bu fiillerde gerçekleştirdikleri değişimlere odaklanılmalıdır. Anlamsal yönü bir yana, biçimsel ve sözdizimsel etkisi bakımından çatı ayrımı fiillerde esastır. Çatı farkı, fiillerden yapılan türetimlerin anlamını da sözcük türünü de belirlemektedir. Bu hususa dikkati çeken Korkmaz, Çağdaş Türkçede *-Ik* ekinin, geçişsiz fiillerden *-mİş* eki gibi “olmuş, bitmiş olan” anlamında sıfat türettiğini tespit etmiştir (Korkmaz, 2003, s. 85): *art-ık, alış-ık, barış-ık, bat-ık* “batmış”, *bit-ık, bitiş-ık, çapraş-ık, çık-ık, çök-ük, değiş-ık, dolaş-ık, don-uk, düş-ük, kaç-ık, kalk-ık, kop-uk, sol-uk, sön-ük, tıkan-ık, uyan-ık, uyuş-uk, yan-ık, yılış-ık*. Bu ekle geçişli fiillerden de aynı anlamda sıfatlar türetilir, ancak fiilin anlamı geçişsiz olur: *aç-ık, ay-ık, at-ık, boz-uk, boğ-uk, böl-ük, bük-ük, çöz-ük, del-ık, deş-ık, kes-ık, kert-ık, kır-ık, sök-ük, yırt-ık, yum-uk*. Korkmaz, *-Ik* ekinin dönüşlü ve işteş fiillere gelebilirken edilgen ve ettirgen fiillere gelemediğine de dikkati çekmektedir (Korkmaz, 2003, s. 86): *bulan-ık, dağın-ık, giyin-ık, gücen-ık, sön-ük, sın-ık, üşen-ık, alış-ık, bitiş-ık, çapraş-ık, değiş-ık, karış-ık, sıkış-ık*. Çatı üzerinden bir başka değerlendirme de Deny tarafından yapılmıştır. Ona göre Çağdaş Türkçede *-Ik* eki genellikle geçişli fiillerden, edilgen anlamda sıfatlar türetirken (*at-ık, bas-ık, ez-ık, boz-uk, sök-ük, sar-ık, çarp-ık, as-ık, kıs-ık* gibi) geçişsiz fiillerden etken anlamda sıfatlar türetir (*çök-ük, bat-ık, düş-ük, kaç-ık, şımar-ık, kalk-ık, yat-ık, don-uk* gibi). Ayrıca Deny dönüşlü ve işteş fiillerden bu ekle türetilmiş sıfat örneklerine de yer vermiştir: *uyan-ık, bulan-ık, tıkan-ık, üşen-ık, dağın-ık, yen-ık, gücen-ık; alış-ık, uyuş-uk, bitiş-ık, barış-ık, iliş-ık, dolaş-ık, sıkış-ık, danış-ık, yapış-ık, yılış-ık, sırnaş-ık* (Deny, 2012, s. 498).

Gerek Korkmaz’ın gerekse Deny’nin fiilin çatısıyla ondan türetilen sözcüğün anlamı ve türü arasında tespit ettikleri bağlantı dikkate değerdir. Ancak her iki araştırmacı da bu bağlantıyı *-Ik* ekiyle sınırlandırmışlardır. Aynı bağlantıyı *-Ak* ekiyle yapılan türetimlerde aramamışlardır. Söz konusu sınırlandırma yapılmamış olsaydı *-Ak* eki için de benzer tespitlere ulaşılabilirdi. Dahası *-Ak* ile *-Ik* ekleri arasındaki ayrım için esaslı bir dilbilgisel ölçüt elde edilmiş olurdu.

Çağdaş Türkçede birkaç örneği olmakla birlikte *-Ak* eki geçişli fiillerden “iş yapan kişi veya alet” anlamında sıfatlar ve isimler türetir. Bu türetimler etken çatılı fiillerden yapılmıştır: *biç-ek* > *bıçak* “biçen alet”, *ölç-ek* “ölçen alet, ölçü birimi”, *dön-ek* “dönen kişi”, *kapa-k* “kapayan alet”, *tara-k* “tarayan alet”. Aynı ek geçişsiz fiillerden “işin üzerinde gerçekleştirildiği yer” anlamında çok sayıda sıfatlar ve isimler türetmiştir. Bu türetimlerde kullanılan fiiller edilgen anlamdadır: *dur-ak* “durulan yer”, *otur-ak* “oturulan yer”, *yat-ak* “yatılan yer”, *kavuş-ak* > *kavuşak* “kavuşulan yer”, *otla-k* “otlanan yer”, *kışla-k* “kışın geçirildiği yer”, *yayla-k* “yazın geçirildiği yer”, *sap-ak* “sapılan yer”, *sığın-ak* “sığınılan yer”, *kon-ak* “konulan yer”. *-Ik* ekiyle yapılan türetimlerde ise tam tersi bir durum vardır. Bu ek sıklıkla geçişli fiillerden “işten etkilenen, işin bitimiyle meydana gelen kişi veya şey” anlamında sıfatlar veya isimler türetir. Bu türetimlerde kullanılan fiiller edilgen anlamdadır: *aç-ık* “açılmış”, *biç-ık* “biçilmiş”, *boz-uk* “bozulmuş”, *sök-ük* “sökülmüş”, *sil-ık* “silinmiş”, *böl-ük* “bölünmüş”, *yay-ık* “yayılmış”, *kat-ık* “katılmış”, *ayır-ık* > *ayrık* “ayrılmış”. Aynı ek geçişsiz fiillerden “duruma ve niteliğe sahip olan” anlamında sıfatlar veya isimler türetir. Sayısı az olan bu türetimlerin edilgen çatılı fiillerden yapılmadığına dikkat edilmelidir: *bat-ık* “batmış”, *tıkan-ık* “tıkanmış”, *bulan-ık* “bulanmış”, *sol-uk* “solmuş”, *aksa-k* “aksayan”. Deny edilgen (mecburen geçişsiz) fiillerden yapılan türetimlerde *-Ik* ekinin ünsüzünün düştüğünü belirtir (Deny, 2012, s. 477): *asıl-ı, koşul-u, seril-i, kapal-ı, örtül-ü, bükül-ü, ekil-i, çizil-i, dökül-ü, örül-*

ü, dikil-i, sarıl-ı, takıl-ı, yazıl-ı, gömül-ü, yazıl-ı, seril-i, dürül-ü, kurul-u, yapıl-ı, ütül-ü. -Ik ekinde aynı ses düşmesi sadece edilgen fiillerden yapılan türetimlerde değil, geçişli veya geçişsiz etken fiillerde de söz konusudur: öl-ü, ağr-ı, dol-u, ölç-ü, diz-i, yaz-ı, kaz-ı, göm-ü.

-Ak ve -Ik ekleriyle yapılan türetimlerin, fiilin çatısıyla olan bağlantısı kimi kullanımlarda öngörülerin dışına çıkabilir. Örneğin Çağdaş Türkçede geçişsiz fiilden türetilen *kork-ak* sıfatının anlamının “korkulan şey” olması beklenirdi. Aynı fiilden “korkan kişi” anlamındaki türetim ise *kork-uk* olmalıydı. Ancak *korkak* “korkan kişi” anlamındayken *korkuk* diye bir sözcük Çağdaş Türkçede yoktur. Bu durumda, *kork-ak* türetiminde fiilden sıfat türeten ekin -Ak eki olduğu söylenemez. Bu sıfat *kork-* fiilinden -Ik ekiyle yapılmış bir türetimdir. Ekin geniş ünlülü sesletilmesinin ve yazılmasının önemi yoktur. Belirleyici olan fiilin çatısı ve fiilden türetilen sözcüğün türüdür. Beklentiye uymayan böyle kullanımların sayısı hiç de az değildir. Türkçenin her döneminde yaygın kullanılan -Ak ve -Ik ekleri Türk yazı dillerinde birbirine çok karışmıştır.

Türkçede sıfattan isim türeten -IIk birleşik ekiyle isimden sıfat türeten -IIk/-II(g) birleşik ekinin ilk parçasının aynı olduğuna (isim soylu sözcüklerden fiil türeten -IA eki) ve bu ekleri birbirlerinden ayıranın, her iki ekin de ikinci parçası olduğuna daha önce değinilmişti. -IA ekinin sıfatlardan türettiği fiillerin geçişsiz, isimlerden türettiği fiillerin ise daha çok geçişli olduğu da daha önce vurgulanmıştı. Yine -Ak ekinin daha çok geçişsiz fiillerden, -Ik ekinin de çoğunlukla geçişli fiillerden sözcük türettiği hatırlanmalıdır. Bu durumda, sıfattan isim türeten -IIk birleşik ekinin ikinci parçası -Ak eki, isimden sıfat türeten -IIk/-II(g) birleşik ekinin ikinci parçası -Ik eki olmak zorundadır. Bu çözülemeye aykırı kullanımlarla karşılaşmak pek tabii mümkündür. Ancak bunun bir önemi yoktur. Oluşumlarını karanlık dönemlerde tamamlamış bu eklerin gerek tarihî gerek çağdaş Türk yazı dillerinde sıklıkla birbirine karıştığına daha önce ayrıntılı değinilmişti. Sıfattan isim türeten ekin gelişiminin (-IA-Ak > -IIk) ve isimden sıfat türeten ekin gelişiminin (-IA-Ik > -IIk / -II(g)) tarihî metinlerden sağlıklı takip edilmesi mümkün değildir. Tüm bu olumsuzluklar göz önünde bulundurulduğunda, her iki birleşik eki oluşturan eklerin biçimsel özellikleri ve bu eklerle yapılan türetimlerin sözdizimsel etkileri üzerinden bir değerlendirme yapmak zorunludur.

Sonuç

Elde edilen sonuçları sıralamak mümkündür:

1. En eski metinlerden Çağdaş yazı dillerine kadar Türkçede sık kullanılan -IIk eki, araştırmacılar tarafından yapım eki olarak ele alındığı için daha çok anlama yaptığı katkı üzerinden değerlendirilmiştir. Her ne kadar eklendiği sözcükte meydana getirdiği biçimsel değişikliklere ve bu değişikliklerin sözdizimsel etkilerine değinilmişse de bunlar ekin kullanımında ortaya çıkan anlamsal ve işlevsel değişiklikler olarak kabul edilmiştir. Hâlbuki tespit edilen değişiklikler ve etkiler, aynı ekin kullanımdan kaynaklı farklılıkları olarak kabul edilemeyecek kadar önemlidir.

2. -IIk ekinin isimden sıfat ve sıfattan ise isim türetmek gibi iki ayrı işlevi olduğu bilinmektedir. Ancak bunlar, aynı ekin farklı işlevleri olarak kabul edilemez. İsimlere eklenen -IIk eki fiillerden isim türeten eklerle bir araya gelirken sıfatlara eklenen -IIk eki fiillerden sıfat türeten eklerle bir araya gelebilir. -IIk ekiyle türetilen sıfatlar sıfat tamlamasının tamlayanı, isimler isim tamlamasının tamlayanı olurlar. -IIk ekiyle türetilen sıfatların birleşik fiil oluşturmak üzere birleştikleri yardımcı fiil, türetilen isimlerinkinden farklıdır. Biçimsel ve sözdizimsel bu farklılıklar Türkçede iki ayrı -IIk ekinin var olduğunu düşündürmektedir.

3. İsimden sıfat türeten *-Iik* eki, aynı işi yapan *-II(g)* ekiyle birlikte düşünülmelidir. Kökeni aynı olan bu iki ek, sıfattan isim türeten *-Iik* ekinden farklı kökene sahiptir. İsimden sıfat türeten *-Iik/-II(g)* ekinin bazı kullanımları, zamanla sıfattan isim türeten *-Iik* ekiyle karışmıştır. Ancak bu karışımlar Türkçenin karanlık dönemlerinde gerçekleşmiş olmalıdır. Türkçede pek çok ekin oluşumu, yazılı metinlerin bulunmadığı karanlık dönemlerde tamamlandığı düşünüldüğünde bu oluşum süreci normal karşılanmalıdır. Bu sebeple tarihî dönemlerden beri farklı alfabelerle ve farklı imla anlayışlarıyla yazılan Türkçe metinlerde iki farklı *-Iik* ekinin varlığını kanıtlayacak imla hususiyetleri yoktur. Dahası bazı tarihî metinlerde *-Iik* ile *-II(g)* eklerinin imlaları birbirinden seçilememektedir.

4. Türkçede “çokluk” veya “tekrarlama” anlamındaki tüm ek ve edatlardaki *l* sesi, köken araştırmalarına dâhil edilmiştir. Ancak anlam odaklı köken araştırmaları faydasızdır. Türkçede iki farklı *-Iik* ekinin varlığı ancak Türkçenin biçimsel ve sözdizimsel ilkleri ışığında bir köken araştırmasıyla mümkündür. Her ek gibi *-Iik* eklerinin oluşumunda da dilbilgiselleşme süreci gerçekleşmiştir. Her iki *-Iik* ekinin de kökeni olan sözcük önce son çekim edatına, ardından eke dönüşmüştür. Ancak ekleşme sürecine ilişkin iddialara kanıt bulma imkânı olmadığından *-Iik* eklerinin oluşum sürecinin bu ilk aşaması üzerinde fazlaca durmanın faydası yoktur.

5. *-Iik* eklerinde bütün olarak değil, iki parça hâlinde ekleşme söz konusudur. Yani her iki *-Iik* eki de iki ekten oluşmuş birleşik eklerdir. İlk parça, isim soylu sözcüklerden fiil türeten *-IA* ekidir. Bu ekin fonetik çeşitleri zamanla farklı işlevlerle örtüşerek fonolojik hâle gelmiştir. Fonolojik ayrışmayla sonuçlanan bu süreç ile ek birleşmesi adı verilen süreç iç içe geçmiştir. Literatürdeki genel kanağe göre *-Iik*, isim soylu sözcüklerden fiil türeten *-IA* ekiyle fiillerden isim ve sıfatlar türeten *-k* ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu kana Türkçenin biçimsel ilkelerine uygundur. Ancak iki ayrı *-Iik* ekinin varlığını kanıtlayabilmek için bu açıklama genişletilmelidir.

6. Türkçede *-IA* eki isimlerden ve sıfatlardan fiiller türetir. Bu ekle isimlerden türetilen fiiller genellikle geçişliken sıfatlardan türetilen fiiller genellikle geçişsizdir. Her ne kadar istisnaları olsa da *-IA* ekiyle türetilen fiiller arasında geçişli-geçişsiz ayrımı üzerinden bir kural koymak, *-Iik* ekleri arasında ayrım yapabilmek için önemlidir.

7. İlk parçanın kökeni isim soylu sözcüklerden fiil türeten *-IA* eki olduğu kabul edilirse *-Iik* ekleri birbirlerinden ikinci parçanın açıklığa kavuşturulmasıyla seçilebilir. Damak ünsüzünden oluşan ikinci parça, iki ayrı ek olarak belirlenebilirse iki ayrı *-Iik* ekinin varlığı kanıtlanmış olur. Damak ünsüzünden oluşan ekler Türkçenin her döneminde fiillerden isim soylu sözcükler türetmek için sıklıkla kullanılmıştır. Araştırmacılar damak ünsüzünden oluşan farklı eklerin varlığını kabul etmekle birlikte bu ekleri birbirlerinden ayırmak için hangi ölçütlerin kullanılması gerektiği hususunda uzlaşmamışlardır. İlk bakışta tarihî metinlerdeki imladan yola çıkılarak bir ayrım yapılmak istenmiştir. Buna göre ekler arasındaki ayrım, damak ünsüzüne odaklanılarak titreşimli-titreşimsiz karşıtlığı üzerinden veya damak ünsüzünden önce gelen ünlüye odaklanılarak geniş-dar karşıtlığı üzerinden yapılmak istenmiştir. Ancak bu yöntemden sonuç almak mümkün değildir. Çünkü Türkçenin tarihî dönemlerinde eklerdeki damak ünsüzünün imlası çok belirsizdir. Benzer şekilde ekin ünlüsünün imlası da iki ayrı ek tespit etmeye imkân vermez. Dahası bu ek ünlüyle biten fiillere doğrudan damak ünsüzü olarak eklenir.

8. Damak ünsüzünden oluşan ve fiillere eklenen kaç farklı ek olduğunu tespit etmek üzere ekin anlama olan etkisini, onun imla ve sesletim farkları ile örtüştürme gayretleri de sonuç vermemiştir. Farklı Türk yazı dilleri arasındaki anlam-biçim uyumsuzluğu, aynı yazı dilinde dahi

görülebilir. Tarihî süreçte anlam ve imla yönüyle birbirine karışmış bu ekleri yine aynı ölçütlerle birbirinden ayırmak mümkün değildir. Yapılması gereken, eklerin eklendiği sözcüğün türü ve ekin eklendiği sözcükte meydana getirdiği biçimsel ve sözdizimsel değişikliklerin tespit edilmesidir.

9. Türkçede fiillerden isim soylu sözcükler türeten damak ünsüzlü iki ek bulunmaktadır. Bunlardan biri öncesinde geniş ünlü bulunduran ektir (-Ak). Bu ek, daha çok edilgen anlamdaki geçişsiz fiillerden “bir işin gerçekleştirildiği yer” anlamında sıfatlar veya isimler türetir. Öncesinde dar ünlü bulunan diğeri (-Ik) ise genellikle edilgen anlamdaki geçişli fiillerden “işin sonucunda meydana gelen şey” anlamında sıfatlar veya isimler türetir. İki ek arasındaki ayrımın, eklendikleri fiilin çatısı üzerinden yapıldığına dikkat edilmelidir. Çatı ayrımı genellikle eklerin ünlüsündeki geniş-dar karşıtlığıyla örtüşür. Bununla birlikte, örtüşmeyen kullanımlara da rastlanabilir. Ancak bunlar dikkate alınmamalıdır. Daha önce de vurgulandığı gibi bu ekler tarihî süreçte birbirlerine çok karışmıştır.

10. -Ik eklerini birbirlerinden ayıran her iki ekin ikinci parçası olan -Ak ve -Ik ekleridir. -Ak eki sıfattan isim türeten -Ik birleşik ekinin ikinci parçasını oluşturan ek iken -Ik eki isimden sıfat türeten -Ik/-II(g) birleşik ekinin ikinci parçasını oluşturan ektir. Çünkü -Ak eki genellikle geçişsiz fiilden isim veya sıfat (bu sıfatlar isimleşmeye yatkındır) türetir. Sıfattan isim türeten -Ik ekinin ilk parçasını oluşturan -IA eki ise daha çok sıfattan geçişsiz fiil türetir. Dolayısıyla sıfattan isim türeten -Ik eki, -IA sıfattan geçişsiz fiil türeten ek ile -Ak geçişsiz fiilden isim türeten ekin birleşimiyle oluşmuştur. -Ik eki ise daha çok geçişli fiilden sıfat türetir. İsimden sıfat türeten -Ik/-II(g) ekinin ilk parçasını oluşturan -IA eki ise daha çok isimden geçişli fiil türetir. Bu durumda, isimden sıfat türeten -Ik/-II(g) eki, -IA isimden geçişli fiil türeten ek ile -Ik geçişli fiilden sıfat türeten ekin birleşimiyle oluşmuştur. Gerek tarihî metinlerde gerekse çağdaş kullanımlarda anlam ve imla bakımından birbirine karışmış bu iki ayrı -Ik ekini ayırmanın tek yolu, bu çalışmada yapıldığı gibi, Türkçenin biçimsel ve sözdizimsel ilkeleri doğrultusunda analitik bir çözümleme yapmaktır.

Extended Abstract

The -Ik suffix, which is frequently used in the Turkic language, has been considered more in terms of its contribution to meaning, since it is considered as a derivational suffix by researchers. Although the formal changes it causes in the word to which it is added and the syntactic effects of these changes have been mentioned, these have been accepted as semantic and functional changes that occur in the use of the suffix. However, the changes and effects detected cannot be considered as different uses of the same suffix.

It is known that the -Ik suffix has two separate functions: deriving adjectives from nouns and deriving nouns from adjectives. However, these cannot be considered as different functions of the same suffix. While the -Ik suffix added to nouns is used with suffixes that derive nouns from verbs, the -Ik suffix added to adjectives is used with suffixes that derive adjectives from verbs. Adjectives derived with the -Ik suffix become the complements of adjective clauses, and nouns become the complements of noun clauses. The auxiliary verbs that adjectives derived with the -Ik suffix combine with to form a compound verb are different from those of the derived nouns. These morphological and syntactic differences suggest that there are two separate -Ik suffixes in the Turkic language.

The suffix *-lIk*, which derives an adjective from a noun, should be considered together with the suffix *-lI(g)*, which has the same function. These two suffixes, which have the same origin, have different origins than the suffix *-lIk*, which derives a noun from an adjective. Some uses of the suffix *-lIk/-lI(g)*, which derives an adjective from a noun, have been mixed with the suffix *-lIk*, which derives a noun from an adjective, over time. However, these mixtures must have occurred in the dark periods of the Turkic language. Considering that the formation of many suffixes in the Turkic language was completed in the dark periods when there were no written texts, this formation process should be considered normal. For this reason, there are no spelling features that would prove the existence of two different *-lIk* suffixes in Turkic texts written with different alphabets and different spelling understandings since historical periods. Moreover, in some historical texts, the spellings of the suffixes *-lIk* and *-lI(g)* cannot be distinguished from each other.

In the *-lIk* suffixes, the suffixation is not as a whole but in two parts. According to the general opinion in the literature, *-lIk* is formed by the combination of the *-lA* suffix, which derives verbs from noun words, and the *-k* suffix, which derives nouns and adjectives from verbs. In the Turkic language, the *-lA* suffix derives verbs from nouns and adjectives. While verbs derived from nouns with this suffix are generally transitive, verbs derived from adjectives are generally intransitive. What distinguishes the *-lIk* suffixes from each other are the *-Ak* and *-Ik* suffixes, which are the second parts of both suffixes. While the *-Ak* suffix is the suffix that forms the second part of the *-lIk* compound suffix that derives a noun from an adjective, the *-Ik* suffix is the suffix that forms the second part of the *-lIk/-lI(g)* compound suffix that derives an adjective from a noun. Because the *-Ak* suffix generally derives a noun or adjective (these adjectives tend to become nominals) from an intransitive verb. The *-lA* suffix, which forms the first part of the *-lIk* suffix that derives a noun from an adjective, mostly derives intransitive verbs from adjectives. Therefore, the *-lIk* suffix that derives a noun from an adjective is formed by the combination of the suffix *-lA* that derives an intransitive verb from an adjective and the suffix *-Ak* that derives a noun from an intransitive verb. The *-Ik* suffix, on the other hand, mostly derives an adjective from a transitive verb. The *-lA* suffix, which forms the first part of the *-lIk/-lI(g)* suffix that derives adjectives from nouns, mostly derives transitive verbs from nouns. In this case, the *-lIk/-lI(g)* suffix that derives adjectives from nouns is formed by the combination of the suffix *-lA* that derives a transitive verb from nouns and the suffix *-Ik* that derives an adjective from a transitive verb.

Çalışmada Yararlanılan Eserlerin Kısaltmaları

DLT: Divânü Lûgâti't-Türk (Atalay, 1985)

IB: Irk Bitik (Orkun, 1994)

KB: Kutadgu Bilig (Arat, 1991)

KP: Kuanşi im Pular (Tekin, 1960)

M: Maytrisimit (Tekin, 1976)

MR: Münebbihü'r-Râkîdin (Yavuzarslan, 2002)

ND: Nevâî Divanı (Levend, 1968)

OK: Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı (Ağca, 2019)

SD: Sekkâkî Divanı (Eraslan, 1999)

TS: Tanıklarıyla Birlikte Tarama Sözlüğü (Türk Dil Kurumu, 1996)

Kaynakça

- Ağca, F. (2019). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı (Metin - Aktarma - Notlar - Dizin - Tıpkıbasım)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Altuğ, M. (2024). Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü Esasında Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim Yapma Eklerinin İşlevleri Üzerine. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 9, 172-177. <http://dx.doi.org/10.12739/NWSA.2014.9.4.4C0187>
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I - Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Buran, A. (1999). Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri - 1996*, 207-214.
- Cəfərov, C. (1968). *Azərbaycan Dilində Sözdüzəldici və Sözdəyişdirici Şəkilçilər*. Maarif Nəşriyyatı.
- Cəlilov, F. A. (1988). *Azərbaycan Dilinin Morfonologiyası*. Maarif Nəşriyyatı.
- Clauson, S. G. (1967). Eski Türkçe Üzerine Üç Not. (A. Levendoğlu Çev.). *Türk Dili Araştırmaları - Belleten*, 14, 19-37.
- Clauson, S. G. (2017). Sekizinci Yüzyıl Öncesi Türk Dilinde Sonekler. (F. Kömürcü Çev.). *Türkçe-Moğolca Çalışmaları* (ss.121-136). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi - Osmanlı Türkçesi* (A. U. Elöve Çev.). Kabalcı Yayınları.
- Dimitriyev, H. K. (1948). *Grammatika Başkirkogo Yazıka*. Akademii Nauk SSCB Yayınları.
- Eraslan K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation - I*. Harrassowitz.
- Ergin, M. (1983). *Türk Dil Bilgisi*. Boğaziçi Yayınları.
- Gencan, T. N. (1971). *Dilbilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karadoğan, A. (2004). Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Ögeleri. *Türk Dili Dergisi*, 634, 541-549.
- Keskin, E. G. (2020). *Türkçede Birleşik Ekler*. Kesit Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Türkçede ok/ök Pekiştirme Edatı Üzerine. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar - I* (ss. 98-109). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi - Şekil Bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kuznetsov, P. İ. (1995). Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 43, 193-262.
- Levend, A. S. (1968). *Ali Şir Nevaî-Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler - IV*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mansuroğlu, M. (1953). Türkçede -GU Ekinin Fonksiyonları. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü - Türkiyat Mecmuası*, 10, 341-348.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özek, F. (2014). *Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler*. Akçağ Yayınları.
- Şerbak, A. M. (1994). Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 37, 318-319.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1996). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1960). *Uygurca Metinler I - Kuanşi İm Pular*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II - Maytrisimit*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Türk Lehçeleri Grameri* (2007). Akçağ Yayınları.
- Yavuzarslan, P. (2002). *Münebbihü'r-Râkîdin (Giriş - İnceleme - Tenkitli Metin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çatışma Beyanı/Declaration of Conflict: Çalışmada kişi ya da kurumlar arası çıkar çatışmasının olmadığı beyan olunur. / It is declared that there is no conflict of interest between individuals or institutions in the study.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0